

LÂİK GÖRÜŞ AÇISINDAN «ANAYASADA İNANÇ HÜRRİYETİ» NİN MÜTALÂASI

Prof. Bahri SAVCI

Sayın Ord. Prof. Mustafa Reşit Belgesay'ın, Adalet Dergisinde çıkan «Anayasada İnanç Hürriyeti» adlı pek değerli incelemesi, insanı hem yararlandırıyor, hem de düşündürüyor. Sayın Profesör, benim bildiğime göre, Darülfünun zamanındanberi - belki de en aşağı cumhuriyet ile aynı tarihlerdenberi - birçok hukukçu kuşakların hocası olmuştur. Ayrıca, ülkemizdeki hukuk inkılâbının yerleşmesinde bir öncü rolü oynamıştır. Pek değerli eserleri, şerhleri ile, «hukukçu idraki'nin», hemen hemen bütün kaza teşkilâtımızın müdür kafalarında yerleşmesine en önde hizmet etmiştir. Çünkü; eserleri, şerhleri, yalnız öğrencilerini değil, hattâ daha fazla, ülkemizin bütün hukukçularını yetiştiren pek değerli bir kaynak olmuştur. Bir müsbet hukuk anlayışı ile, hukuk bilimi, ülkemizde hangi seviyeye gelmiş ise, bunda, sayın hocamızın ve değerli bilim adamımızın pek geniş payı olduğu, bir tarihî gerçektir. Sayın profesör gibi birkaç hukukçunun yıllar yılı süren, ders yayın gibi çalışmaları sayesinde ki, ülkemizde, hukuk bilimi, aşağılık bir demagoji mantığı, haklıyı haksız çıkararak lâfazanlık hüneri olmaktan çıkmış, belli hukuk idelerinin, saf insan zekâsında, ahlâk ve vicdanında gelişmesi seviyesine ulaşabilmiştir. Bir kelime ile, «eğer hukuk bilimi varsa, eğer, hukukçu olarak meseleye bakıyorsak, bu, böyledir.» diyerek problem çözme, ihtilâflara hal sureti bulmada, müsbet aklın zaferini sağlamada, sayın hocamız gibi kıymetli âlimlerin pek önemli bir rolü olmuştur. İşte, kendilerinin «Anayasada İnanç Hürriyeti» adlı incelemesi de, esas itibarıyla, böyle sağlam bir müsbet hukukçu açısından bakıldığı zaman, pek kuvvetli müşahedeleri, isabetli teşhisleri toplayan bir makale olmuştur. Biz, bu incelemenin, önce, bu yönünü belirtmek; ve fakat, sonra da, bu pek değerli müsbet hukukçu açısından verilen

bilginin üstüne çıkıp, bilhassa bir Atatürk lâikliği açısı tesbit ederek, meselenin, felsefî ve sosyal cephesini de işaret etmek istiyoruz. Bu, bu konunun bir kritiği olduğu kadar, -belki de daha fazla- beraberce mütalâasını teşkil edecektir. Daha başka bir ifade ile, belki de daha doğru bir ifade ile söylemek gerekirse, biz, sayın hocamızın makalesini, bir Atatürk lâikliği açısı tesbit etme çalışmamıza bir fırsat, bir vesile sayacağız. Eğer böyle bir lâiklik açısı tesbit edebilirsek, makalenin, müsbet hukuku aşan ve tamamlayan felsefî görüşlerini, bu açıdan mütalâa edeceğiz.

Bu mütalâanın, noksansız yapılabilmesi için, önce makalenin müsbet hukuk ve onu aşan felsefî görüşün esasını, oldukça geniş olarak vermeğe teşebbüs edelim :

Sayın profesör; makalesinin başında, düşünce, kanaat hürriyetleri ile, din hürriyetini Anayasa ve Ceza Kanununun nasıl ele aldığını gösteriyor. Buna göre : yeni Anayasamız, düşünce ve kanaat hürriyetlerini koymaktadır: Anayasa, insanın, düşünce ve kanaatlarını belirtmesi veya belirtmemesi hakkını mahfuz tutmaktadır. Keza, yeni Anayasa sistemimiz, dinin politik maksatlarla istismarını da önlemektedir. Ayrıca ve bunlara ek olarak, yeni Anayasa rejimimiz, bizatihi dinin, toplumu ve Devletin temel düzenini zaptetmesini de önlemektedir; çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı din eğitimi yapılmasını imkânsız kılmaktadır.

Binaenaleyh, Anayasanın koyduğu bu esaslardan bir hukukî sonuç çıkar: Yukarıda gösterilen şartlar dışında, din ve vicdan hürriyetini sınırlayıcı bir kanun ortaya çıkarsa, bu kanun, Anayasa Mahkemesince iptal edilebilir veya, o kanunun kişi aleyhine uygulanması, itiraz yoluyla durdurulabilir.

Anayasadan başka, Ceza Kanunu da, din ve vicdan hürriyetleri ile ilgilenmiştir : Önce, Anayasanın mahfuziyeti, himayesi altına konmuş olan din hürriyetine yapılacak tecavüzleri cezalandırmıştır; sonra da, dinin, siyasete âlet edilmesini önlemiştir, ceza müeyyidesi altına koymuştur.

İşte bu noktada, sayın profesör, hukukçu için hiç unutulmaması gereken bir prensibi bir hukukî idrâk prensibi olarak ortaya koyuyor: Din ve vicdan hürriyetlerinin taallük ettirdiği, din ve vicdan hürriyetlerinin tatbikatının ortaya çıkarttığı suçların unsurları bakımlarından, Anayasa ve Ceza Kanunu birbirlerine uymaktadırlar. Fakat failler, Ceza Kanununa göre cezalandırılmak

rekir. Yoksa, hâkim, Anayasa hükümlerini daha geniş tefsir ederek ceza veremez. Kaide şudur: Anayasanın koyduğu «yasak dışı çıkanlar veya başkasını bu yolda kışkırtanlar» Anayasaya göre değil, ancak, «Ceza Kanununa göre cezalandırılır».

Böyle bir mütalâadan sonra sayın Profesör Belgesay, konusu, din ve inanç hürriyetlerinin sınırları ile, Devletin, din ve kanaat hürriyetine yapabileceği müdahalenin gayesini, sebebini, sınırlarını ve şumulünü aydınlatma yönünde geliştiriyor.

Sayın Profesör, burada, önce şunları belirtiyor: İnsanın iç hayatı, hukuk alanı dışındadır. Hukuk, bu iç hayatı düzenleme, tahkike yetkili değildir. İç kanaatler, Devletin müdahalesi dışındadır. Amma, kişinin, hariçte hissolunan fiil ve hareketlerinin neticeleri doğurduğu malûmdur. Bu neticeleri de, hukukçu olarak tayin gerekir. İşte, bu hukukî tayini yaparken, kişinin «kanaat ve maksatları» araştırılabilir: Bir fiil ve hareket hayır için mi yapılmıştır, yoksa, vahşi bir his ile mi yapılmıştır? Bunu, bu derunî maksadı, kanaatı, bu sefer aramak gerekir. Ancak, bu unsur bilinmeden sonradır ki, kişinin fiil ve hareketinin neticesini daha iyi tespit ve tayin edebiliriz. O halde, din ve inanç hürriyetlerinin sınırlarını belirlemek olarak bazan kanaat ve maksadı bir âmil olarak ele alabiliriz.

Sonra, vakıa iç duygu hayatı, bir iç kanaat sahib olma keyfiyeti, Devletin müdahalesi dışındadır; bu husustaki din ve inanç hürriyeti bir sınırla çevrilemez. Fakat bir iç kanaatın dışarıda izharı bazı sonuçlar doğuracaktır. Bu sonuçlar, çevre için, pekâlâ zararlı olabilir. Bir iç kanaatın izharı - din ve vicdan hürriyetinin dış tezahürü, bir nazari münakaşa alanını aşabilir, çevre için zararlı bir seviyeye çıkabilir. İşte o zaman din ve vicdan hürriyetini, bir sınır ile çevirmek gerekir: Zararlı izharlar, sınırlanabilir. Hukuk prensipleri ve hukuk mantığı, bizi böyle bir sınıra götürür.

Demek ki, din ve inanç hürriyetinin de sınırı vardır: İzhar edilen dinî kanaat ve maksadın mahiyeti ile izharının çevre için zararlı olup olmaması... Fakat, bir diğer önemli nokta da, hukukî açıdan, şu noktada belirlemektedir: Allah üzerine yemin teklifi müessesinin, din ve vicdan hürriyeti çerçevesi içinde bir yeri yoktur. Çünkü, dinî ve vicdanî kanaatları belirtme veya belirtmeme tahfuziyeti vardır. Binaenaleyh, Allah'ı tanıma veya tanımama hususunda bir sual sorulamaz. O halde, Allah üzerine yemin de tek-

lif edilemez. Olsa - olsa, tarafa, veya şahide, ancak, «sözüm doğrudur» gibi bir formül ile yemin ettirmelidir. Bunun cezaî müeyyidesi olmalıdır. Bu husus da, tarafa veya şahide hatırlatılmalıdır.

Sayın profesöre göre, iç kanaatlar, vakıa, Devletin müdahalesi dışında idi. Fakat gene sayın hocamıza göre, Devletin vicdan ve kanaat hürriyetine ve izharı şekline, büsbütün yabancı kalması da, yüksek sosyal menfaatlari tehlikeye düşürebilir. O halde, yüksek sosyal menfaatlari korumak için, âmme iktidari, din ve kanaat hürriyetine şu müdahaleleri yapabilir :

i - Devlet, güvenliği korumak için, din ve kanaat hürriyetine müdahale edebilir: Bunun hukukî, mantıkî ve müsbet hukuktaki yeri de şundan ibarettir :

Dinî fikir ve kanaatler beslemek serbesttir. Bunların, haricen izharı da serbesttir. Bir dinî vazifenin ifası da serbesttir. Fakat, dinî fikir ve kanaatların haricen izharı, bir dinî vazifenin haricen ifası, sosyal düzeni esasından sarsacak kadar ileri gidemez. Bu, dini âlet ederek, Devletin güvenliğini bozacak bir hareket olur; cezalandırılmalıdır. Anayasa, bu cezayı istihdaf eder. Bu cezanın mahiyeti de T.C.K.'nin 163 üncü maddesini gösterir: «Dini veya dinî hissiyatı ve dinen mukaddes tanınan şeyleri âlet ederek, her ne suretle ve sıfatla olursa olsun, Devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenleri».

Bu suçun unsurlarını da, sayın hocamız, Anayasanın şöyle gösterdiğini açıklıyor:

a - Devletin güvenliğini bozacak ve binaenaleyh suç sayılacak din ve kanaat izharı faaliyetleri şundan ibarettir: «Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel ve düzenini kısmen de olsa din kurallarına dayandırma» gayesi güden faaliyetler... Bu unsurları ihtiva eden faaliyete o faaliyet din ve kanaat alanında dahi olmuş olsa Devlet, memleketin güvenliğini korumak için, ona müdahale edebilir.

İşte sayın hocamızın düşünceleri, hukukçu idraki; Anayasanın istihdaf ettiği ceza mevzuatının da yakaladığı bu, «...temel düzeni ... din kurallarına dayandırma» teşkil edecek yolda «dini ...âlet ederek» yapılan fiillerin suç mahiyetini tesbit ettikten sonra, bu unsurları ihtiva etmiyen ve binaenaleyh, yasak edilip ceza

rinden bir ikisine işaret ediyor ki, bu makalede, Atatürk lâiklik anlayışı açısını tesbit ettikten sonra, bu faaliyetlerin, bu anlayış karşısındaki durumunu mütalâa etmek, pek enteresan olacaktır.

Gerçekten, hocamızın, pek sağlam bir hukuk mantığı ile ortaya koyduğuna göre; ancak Devletin «...temel düzenini... din kurallarına dayandırma» teşkil edecek yolda «dini... âlet ederek...» yapılan fiiller, Devlet güvenliğini bozucu mahiyette sayılmak ve binaenaleyh, ceza müeyyidesine bağlanmak gerekir. Çünkü, bunlar; kör bir taassup ile «din, din» diyerekten mevcut nizami, sosyal gelişmeye uymaz hale sokan fiiller, güvenliği korumak zorunda olan Devletin müdahalesine konu teşkil ederler. Fakat; bir âlimin, bir filozofun, menşei din dahi olsa, bir kaideyi doğru yol olarak göstermesi, «temel düzeni devlet otoritesinin, bu kaideyi kabul etmesi için, zorlama faaliyeti göstermesi dine dayatmak» olmaz. Binaenaleyh, Devletin güvenliğini bozamaz. Binaenaleyh bu iddia ile Devlet müdahalesine konu ittihaz edilip ceza müeyyidesine bağlı kılınamaz. Keza; insanlara uzun zaman huzur vermiş olan bir kaideyi - kaynağını metafizik, tanrısal, dinsel kökten alan bir kaideyi, bir din kuralını demek istiyor, sayın hocamız - bir prensibi, tekrar ele alarak cezalandırmak - yâni, mevcut toplumumuz içinde itibar gören, uygulanan, insanlara hattı hareket düsturu olarak kendini kabul ettiren bir kaide olarak, mâmûlünbih hale getirmek - onun, unutulmuş olmasının verdiği huzursuzlukları belirtmek de, «temel düzeni din kurallarına dayandırmak» teşkil etmez. Binaenaleyh, Devlet güvenini ihlâl etmez, ve binaenaleyh, ceza müeyyidesine bağlanamaz. Böyle bir fiil, - yani, insanlara vaktiyle huzur vermiş olan, fakat sonradan unutmaya dolayısıyla toplumun huzursuzluklar duyduğu bir dinî kaideyi, şimdi, onu canlandırıp, tekrar kendisine, toplumca aranan huzurun bir âmili olarak riayet gücü verme fiili - ahlâkî ve sosyal bir fazilet olur. Yasak edilemez.

İşte; bir âlimin, bir filozofun, menşei dinden alan, - ve binaenaleyh, dinsel karakter ile inşa edilmiş bulunan, dinsel niteliğini muhafaza eden - bir kaideyi hele «Devlet otoritesini - bu kaideyi - kabule, - yani uygulanması için gereken mûtabiyet gücüne kavuşturmağa - zorlamak için faaliyet sarfetmesi, temel düzeni dine istinat ettiren bir faaliyet olarak vasıflandırılmaz» olması; «uzun zamanlar insanlara huzur sağladığına inanılan - dinsel bir kaidenin, bir prensibin yeniden ele alınarak canlandırılması» - yani bu dinsel kaidenin bir toplum düzeni olarak mûtabiyet gücüne kavuşturul-

ması - aşağıda izah edeceğimiz gerçek lâiklik anlayışı açısından, bizce, hiç de mümkün görülemeyecektir. Bu gibi faaliyetlerin ilk bakışta, dinî alanı da kapsayan kanaat, inanç, düşünce, tefekkür, teemmül, ve, düşüncelerini başkaları ile paylaşma hürriyetinin içine girip, bir mahfuziyet kazanmış gibi gözükmeleri, bir dış hukuk mantığının gereği olarak telâkki edilebilir. Fakat, Atatürkçü açıdan gerçek lâikliğin Türk toplumunda kazandığı karakter özelliğini düşünür, - Şimdi kısaca söyleyelim, bu özellik: «toplumu bu dünyadaki yaşayışının her yönünde, din müessesesinin hâkimiyetinden, kontrolundan, icaplarından kurtarma» anlamındadır. - ve Türk toplumunun 1961 Anayasasının «Devletin, sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa din kurallarına dayandırma» yı yasak eden anlam ve mahiyetini gözönünde tutarak, «menşeyini dinden alan bir kaide» nin, «bir âlim, bir filozof» tarafından dahi olsa, «Devlet otoritesini - onu - kabule zorlamak için sarfedilen faaliyet» in «temel düzeni dine dayatma» faaliyetleri içine girememesi, pek kolay anlaşılmalıyacaktır.

Sayın hocamıza göre, devlet güvenliğini tehdit edici mahiyeti dolayısıyla, bu güvenliği sağlamak için âmmeye iktidarının din ve kanaat hürriyetlerine yapabileceği ikinci müdahalenin alanı da şudur: «siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlamak amacı ile, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını veyahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar ile kötüye kullanma» teşkil eden fiiller... Bunlar da, memleket güvenliğini ihlâl eder. Binaenaleyh, Devlet, bu gibi fiillere de müdahale edebilir.

Sayın hocamız; bu müdahale alanını tespit etmekle beraber, bu müdahale alanını gösteren yukarıki fıkrayı, tek başına alarak yorumlamak imkânsızlığını işaret ediyor. Kendilerine göre; bu madde, çağdaş hukukun ana prensipleri ile telif kabul etmez şekilde yorumlanamaz. Bu maddeyi, bu gibi hukuk prensipleri ile yorumlarsak, gene genel anlamı ve özel mahiyeti dolayısıyla «din çerçevesi» içinde kalan bazı kanaat ve inançların -hattâ Devleti aydınlatmak maksadıyla - izharları, Devlet güvenliğini tehdit teşkil etmez; bir tahlil, bir uyarı, bir aydınlatma teşkil eder ve binaenaleyh ceza müeyyidesine uğramaz. Çağdaş hukukun ana prensiplerinden birisi; «din öğretimi serbestliği» dir. O halde, sosyal ve hukukî düzenin tahlilini, diğer felsefî kanaatlar açısından yapabildiğimiz kadar, dinî prensipler bakımından da yapabilmeliyiz. Sosyal ve hukukî düzeni, dinî prensipler bakımından ele alan bu tek

l; Devlet otoritesine karşı cephe alınarak, halkı, iktidar aleyhine ahrik mahiyeti almadıkça; tahlil mahiyeti olmıyan delillere dayarak yapılan bir propaganda mahiyeti kazanmadıkça; şahsî veya iyasi bir nüfuz sağlayıcı bir istismar teşkil etmedikçe; tersine, sosyal ve hukukî düzeni, dinî prensiplerden çıkan delillere göre tahlil teşkil edip, Devlet icraatını bu dinî prensipler açısından tenkid etme sınırları içinde kaldıkça, mesele yoktur.

İşte, gerçek lâiklik anlamına sadık kalırsak, sosyal ve hukukî düzeni din prensiplerine göre tenkid eden; Devletin lâik ve din karşısında tarafsız kalma esprisinden mülhem beşerî ve bilimsel verilere dayanan icraatını, keza bu din prensipleri bakımından tenkit eden; Devleti, bu din prensiplerinden gelen ışıklarla aydınlatan, uyaran, ona bu din prensiplerine göre hattı hareket çizen tahlilleri, yorumları, davranışları, fiilleri, hareket tarzlarını; onlara «bir şahsî veya siyasî çıkar veya nüfuz sağlama amacı» yok diye, bir «istismar veya kötü kullanma» unsuru yok diye, «Devletin... temel düzenini... din kurallarına dayandırma» teşkil etmez sayarak, ve binaenaleyh, Anayasaya göre bir ceza temelinden uzak kılmak da mümkün olamayacaktır.

ii - Devlet, intizamı korumak için, din ve kanaat hürriyetine müdahale edebilir: Konunun bu bölümünde, sayın hocamız, çok yerinde iki hükme, isabetle varmış bulunuyor: «Herkesin, sâlik olduğu din hükümlerine göre ibadet etmesi, onun icaplarına göre hareket etmesi, diğerleri için herhangi bir rahatsızlığa sebep olmak gerekir.». «diğerinin, hiç kabilinden sıkıntısı için, kişi, çok önem verdiği bir hürriyetini kullanmaktan - da - menedilemez». Binaenaleyh: a) Kimse, öteki sıkılıyor diye, namaz kılmaktan menedilemez. Nitekim Ceza Kanunu, kişilerin ibadet etmesine mani olanları (Madde 173) cezalandırır. Keza, bazılarının asabına domuyor diye, kilisede çan çalınması da yasak edilemez. b) Fakat; dinî zaruret sınırını aşarak, şiddetli çanlarla çevrenin rahatsız edilmesi de, intizamı koruma görevi olan Devletin müdahalesini dâvet edebilir. Nitekim, ceza mevzuatı da, beyhude, halkı rahatsız eden çanlar çalınmasını cezalandırmaktadır. (Madde 546).

«Diğerinin hiç kabilinden sıkıntısı için, din hürriyetinin icraatının menedilmeyişi » ile, «ibadetin, diğerleri için rahatsızlığa - anlaşıldığına göre de bir miktar önemi olan bir rahatsızlığa - sebep olmayışı», böylece, iki prensip halinde, sayın hocamız tarafından bulunmuş bulunuyor. Bu prensiplerin uygulanma ölçüleri de; kanunlar mahkeme icthatları idarî emirlerle tayin edilecektir.

Burada, hukuk mantığı ile, lâik toplum anlayışı bir araya gelince; acaba, zarurî olarak şöyle bir sonuca varmak gerekmiyecek midir? «İbadetin, diğerleri için rahatsızlığa sebep olamayışı» prensibini, ceza mevzuatımızdan bir ışık alarak yorum yapmak gerekirse, şöyle anlamak gerekecektir: «İbadetin, diğerleri için» beyhude yere» bir rahatsızlığa sebep olamaz.» Ama, ortada, bir «beyhudelik» yoksa, dinin, normal ibadet kurallarının icrasına müteallik bir ameliye varsa, bu, «diğerleri için bir rahatsızlığa» sebep olsa da, caizdir. İşte, müsbet mevzuata dayanan bir yorum tarzı, bizi, zaruri olarak bu sonuca götürecektir. Bu yorum tarzı ise, lâik toplum anlayışı karşısında, hiçbir temele dayanamadan çöker. Şöyle ki: İman ehillerince, dinî zaruretin bir sınırını kabul etmek, pek mümkün olamaz. Onlara göre, çan ve ezan, iman ehillerini uyarma veya gönüllerdeki, şuurlardaki, vicdanlardaki iman duygusunu şiddetle uyarıp, harekete geçirme gibi bir dinsel zarurettir. Çan ve ezan, günlük meşgalelerin bunaltısı ve gafleti içinde ve uyumuş kalmış olan dinsel duyguyu ve vazifeyi, -bizzat iman ehlinin, meselâ saat kullanarak gidermesi imkânsızlığı dolayısıyla- şiddetle harekete geçirmek için bir dinsel zarurettir. Çan ve ezan, ne kadar şiddetli olursa, yani ne kadar uyarıcı olursa, bu zaruret de, o kadar iyi tatmin edilmiş olur. O halde bir dış mantık gereği, eğer din hürriyetinin, din gereklerine göre icrasına önem verilirse, çan ve ezanın, ne kadar şiddetli olursa olsun, vüs'atine rıza göstermek, bunu, diğerleri için, özel bir rahatsızlık sebebi saymamak gerekir. Oysa ki, modern toplumumuz, lâik bir toplumdur. Yani, toplum yaşayışının ve onun içinde kişi yaşayışının din tarafından kontrol edilmemesi; toplumun ve onun içinde kişinin din etkisi altında yaşamağa mecbur edilmemesi esastır. Bunun da yolu, toplum yaşayışının ve onun içindeki kişi yaşayışının, din etkisinden nötralize edilmesi gerekir. Bu ameliye de, çan ve ezanın şiddetini bertaraf etmeği istilzam eder. Binaenaleyh, çan ve ezan, lâik toplumda, tamamiyle bir sembolik anlam kazanır, daha ileri giderek, dinin icrasının zarurî ameliyesi olmaktan tamamiyle çıkar. Ve bu sebeple de, fizikî vüs'ati asgariye indirilir. İntizamı koruma görevi olan Devletin, böyle bir anlayışla hareket etmesi de bir zaruret olur. Binaenaleyh, toplumsal yaşayışı din rengi altında kalmaktan uzak tutmak amacıyla olan lâik Devlet, toplumsal yaşayışa bu rengi verici mahiyette olan çan ve ezan sesini, sembolik anlamı aşan bir vüs'ate ulaştığı zaman, menetmesi gerekir. Bu, intizamın korunması görevinin tabii bir sonucudur.

venliğini ve Devlet intizamını korumak için bahis konusu olan müdahaleleri göstermiştir. Bunlar, din ve kanaat hürriyetine, Devletin sınır getirici menfi müdahalesinin mütalâasını teşkil etmiştir; böyle bir sınırın nerede, ne ölçüde konup konamayacağını ifade etmiştir. Sayın hocamız; bu iki noktadaki mütalâaların kaynağını, bilhassa Anayasa hukuku alanından almıştır. Ve göstermiştir ki; bizim Anayasamızın müsbet kuralları, din hürriyetinin suiistimalini teşkil eden unsurları tesbit etmiştir. Binaenaleyh, kanun koyucuyu da, bu unsurları genişleten hükümler koymaktan menetmiştir. Biz de göstermeğe uğraştık ki; din ve vicdan hürriyetinin tatbikatını teşkil eden bazı noktalarda, Anayasamızın lâiklik prensibini gerçek maksadı ve muhtevası ile kavrar isek, şeklî hukuk mantığı ile kolayca ve rahatça ulaştığımız bazı sonuçlar, gerçek hayattan yoksun düşerler.

Sayın hocamız, bundan sonra, bu sefer, Devletin, din ve kanaat hürriyetine müsbet müdahalesini teşkil edecek ve gerektirecek konuları mütalâaya girişmiştir ki, gerçek lâiklik anlayışı açısından meseleyi ele alırsak, bu konuda ileri sürdükleri düşünceleri kendileri ile paylaşmakta, büsbütün bir imkânsızlığa düşeceğiz. Bu hususu açıklayabilmek için, gene, önce, hocamızın düşüncesini nakledip sonra kendi mütalâalarımızı ekliyeceğiz ve en sonunda da, bizim düşüncelerimize temel teşkil eden gerçek lâik görüşümüzü izah edeceğiz.

iii - Sayın hocamıza göre, Devlet, ruhanî ihtiyaçların tatmini için müdahale edebilir, etmelidir. Çünkü, âmme iktidarının; halin ruhî ve bedîî ihtiyaçlarını, muhite ve eldeki imkânlara göre tatmin etmesi, modern mevzuatta bir prensiptir. Bu prensibe göre; çocuklar için oyun yerleri, gençler için spor yerleri açmak, bir âmme hizmeti kabul olunmaktadır. Bunun gibi, halk kitlesinin ibadet ihtiyaçlarını tatmini de, âmme hizmetleri arasına almak gerekir. İbadet ihtiyaçlarını âmme hizmetleri arasına almak, politik ve sosyal bir zarurettir.

Ayrıca, dinî hizmetleri ifa edecek din adamlarını (papazlar, rahipler) da başıboş bırakmamak gerekir. Din hizmetlerini ifa edecek din adamlarının ehliyetli kişiler olarak yetişmelerini sağlamak da, ruhanî ihtiyaçları sağlamak ödevinde olan Devletin görevidir. Bunların maaş ve ücretleri Devletçe sağlanmak gerekir.

Fakat, ruhanî ihtiyaçların tatmini işinde, mümkünse, Devlet bütçesine fazla yüklenilmemelidir. Devlet, bu âmme hizmetlerini görecektir hayırsever, sevap bilir kişileri bulup, teşvik etmelidir; hizmetleri onlara gördürmelidir. Kendisi de, onların faaliyetlerini sıkı bir nezaret altında bulundurmamakla yetinmelidir. Ancak, bu işi yapacak kişiler ve müesseseler bulunmadığı zamandır ki, bu ödev, bir devlet hizmeti olur.

Sayın hocamızın «din» kelimesi yerine «ruhanî» kelimesini koymak suretiyle, yaptığı izahları Anayasamızın lâik esprisi içinde tutmuş olmak ferahlığına düştüğünü, belki söyleyebiliriz. Ama, bu, nihayet, sübjektif bir ferahlık teşkil edecektir. Çünkü, bu serlevha altında incelenen konu, gerçekte «din ihtiyaçlarını giderecek din hizmetlerinin, bir âmme hukuku olarak telâkkisi» ve binaenaleyh «Devletin bir din âmme hizmeti teşkilâtlandırıp işletmesi» konusudur; ki, artık, uzun zamandanberi, dinin bir âmme hizmeti olarak telâkki edilip, Devletçe görülmesi hakkında bir münakaşa yapılmamaktadır. Hiç olmazsa, nazari olarak, bu münakaşa çözülmüştür ve din hizmeti, âmme hizmetleri listesinden çıkarılmıştır.

Yalnız, burada, sayın hocamız gibi düşünenler, ilk bakışta pek haklı gözüken bir düşünceyi ileri sürememezlik edemeyeceklerdir: Bilimin görevi, olay ile düşünceyi birbirinden tecrid edip, olaya sırt çevirmiş mücerred çözüm yolları bulup onlarla teselliye kavuşmak değildir. Hayatın zorladığı olayları, bilimsel bir idrak içinde izah edip, yerine oturtmaktır. Türkiye’de, Devlet, bazı din hizmetleri görüp dururken, bu olaya sırt çevirerek, Devleti, ruhî ihtiyaçları da tatmin görevinde olan ve böyle bir hizmet telâkkisi prensibine tabi bulunan bir kurum olmaktan çıkarmağa uğraşmak beyhudedir.

Bu mütalâaya, verilecek cevap, eskisinin tekrarı ve ona, ancak, bir yeni unsurun eklenmesidir. Lâik Devlette, din, bir âmme hizmeti olarak telâkki edilemez; teşkilâtlandırılmaz. Bu münakaşa, kapanmıştır artık... Türkiye’de görülen, bütün tebaanın, «ruhanî ihtiyaçlarının tatmini» cümlesinden olmak üzere, islâmiliğin, isevîliğin, museviliğin ayrı-ayrı departmanlar halinde teşkilâtlanmasını da zarurî kılacak olan bir din âmme hizmeti telâkkisi ve bu telâkki gereği, devlet eliyle oyun yerleri, spor yerleri, operalar açılması gibi, museviliğe, iseviliğe, islâmiliğe mahsus ibadet yerleri açılması değildir. Mantıkan, buraya varacak mahiyette, şimdilik,

ni Devlet eliyle görmek değildir. Türkiye'de görülen, ancak ve ancak kilise gibi, havra gibi Devlet dışında teşkilâtlanması, tarihî, siyasî, sosyolojik sebeplerle mümkün olmamış bulunan ve olamayacak bulunan islâm dininin bir kısım işlerini, bir idarî zabıta altında tutmadan ibarettir. Buradaki zabıta kelimesi, bir âmme hizmeti düzenini değil, hayatın bir olaylar demetini nizam içinde, disiplin içinde, tanzim içinde tutma düzenini ifade eder.

Din ihtiyaçlarının Devlet eliyle teşkilâtlandırılıp tatmini, hattâ, Devletin, bu konuda, bir teşvikçi olarak bile bir görev sahibi olması hususunun, artık, teoride tamamiyle terkedilmiş olduğunu işaret ettikten sonra, şu hususu da belirtmek iyi olur inancındayız: Halk kitlesinin ibadet ihtiyaçlarının tatminin de, diğer beşerî hizmetler arasında alınması, bir politik ve sosyal zaruret değildir, amma, muhakkak, politik ve sosyal büyük baskılar getirecek bir husustur. Modern Devletin görevinin ancak, beşerî plândaki yer yüzü plânındaki maddî, fikrî, moral ihtiyaçları tatmin olduğu, metafizik plândaki ihtiyaçların, Devlet alanı dışında kaldığı bir gerçek olmasına rağmen, dinin mutlakiyeti altında yaşayan büyük kitlelerin, dini, din hizmetlerini, bir politik ve sosyal zaruret olarak ileri sürdükleri de bir vakiydir. Eğer, bu vakiyayı, sağlam bir gerçek lâik felsefe ile karşılamaz; ve din ile, din hizmetlerini ferdî vicdanlar alanında bırakmakta ileri derecede ihmal gösterirsek, bugün, saf ve masum bir düşünce ile kuracağımız din âmme hizmeti usulü, yarın gelişecek ve topluma, bir dinsel sosyal ve politik damga vuracaktır. Yani, bütün toplumu, dinsel bir toplum ve siyasi teşkilâtı da, bir din teşkilâtı haline getirecektir. Dinin esas karakteri; bu toplumsal ve kişisel hayatın her yönünü kapsayıp, idare etme meylidir. Bu, islâmilikte de, isevilikte de müşahede edilmiş bir meyildir. Binaenaleyh, kendisini tatmin edilmesi gereken bir ihtiyaç halinde, bir kere vazetti mi, din, o noktada kalmaz. Bütün politiko - sosyal münasebetlere de kendini empoze etmeğe kalkar. Kalkmıştır. Bu tarihen sabittir. Şimdi bu deneyi tekrarlamaya lüzum yoktur artık. Bütün ülkelerde modern toplumlar, ve onun kişileri, bütün hayatlarının, hayatlarının bütün yönlerinin, din kurumu tarafından yönetilmesini, kontrol edilmesini istemezler. Din ve vicdan hürriyetlerine pek geniş uygulanma alanı vermiş olan, hattâ, dine, toplum içinde etkileme gücü dahi tanımış olan toplumlarda, din, bu etkileme gücünü, politiko - sosyal alana doğru kaydırınca, din, bu politiko - sosyal bir kuvvet merkezi olmağa doğru eğilince, toplumlar, hemen, bir nefis savunmasına kalkarlar.

dinin, kontrol edici, yeni bir düzen getirici gelişme istidatlarını önlerler.

iv - Sayın hocamıza göre, Devletin, dinî hükümlerin nizamında da rolü vardır ve binaenaleyh, Devlet, dinî hükümleri tekâmül ettirme maksadiyle de, müsbet icralarda bulunmak üzere de müdahale edebilir.

Bu hususta sayın hocamızın görüşü şu iki hususu kapsıyor zannederim: a) Din hükümleri, kendi haline bırakılırsa, gelişigüzel anlaşılmağa terk edilirse, zamanın çeşitli ihtiyaçlarına intibak edemez, geriler. Huzursuzluğa sebep olur. Mutaassıp bir zümrenin türemesine yol açar. (O halde, dinin huzursuzluk âmili olmasını önlemek, zamanın çeşitli ihtiyaçlarına intibak ederliğini sağlamak için, dinî hükümleri, Devlet eliyle tekâmül ettirmek gerekir. Amma nasıl?... Sayın hocamız, bunu göstermiyor.) b - Devletçe alâkı gösterilmeyen, sevkedilmeyen dinî terbiye ve dinî tahsil, bir müddet sonra ister-istemez, ehliyet garantisi arzetmiyen cahiller elinde kalır, oyuncak haline gelir. Dini istismar için fırsat bekliyenlere meydanı boş bırakır. (Binaenaleyh, dini, cahiller elinde bir oynamak olmaktan, bir istismar vasıtası olmaktan çıkarmak için de, Devletin, din alanında, daha doğrusu, dinî terbiye alanında müsbet icraları gerektiren bir müdahalesi olmak gerekir. Sayın hocamız, bu müdahalenin de ameliyelerini vermiyor.)

Bu husustaki mütalâamız, pek kısa olarak şundan ibaret kalacaktır: Önce, dini, «zamanın çeşitli ihtiyaçlarına intibak ettirme» vetiresini kavramak pek mümkün değildir. Burada, bu semavî üstün kuralların nasıl bir gelişim vetiresine tabi kılınacağını, kendiliğimizden çıkaramadık. Sonra; dini, zamanın çeşitli ihtiyaçlarına intibak ettirme vetiresinde, gelişim ameliyesinde, Devletin rolünün neden ibaret olacağını da kavramak pek mümkün değildir. Murakabe menşesinde din ile siyasi kuvvet arasında bir ayniyet olmuştur. Ama, zamanımızda, dini tekâmül ettirmede Devlete bir rol tanımak, onu, hiç de yapamayacağı bir işe sevkettir. Dine müdahale eden Devlet, dini tekâmül ettiremez; ancak, kendisi, bir din devleti olabilir.

v - Din derslerinin mecburîliği, Devletin din ve vicdan hürriyetleri alanına müdahalesinin müsbet bir ameliyesini teşkil etmektedir. Sayın hocamıza göre, bu, böyledir. Ve bunda kamu yararı bulunabilir. Çünkü, mecburî din dersleri ile verilen Allah korkusu, gençlerdeki ahlâkî gelişmenin bir şartıdır: Çocuk, gizli işlediği bir kötülüğün, acağız kelamına göre, her türlü kötülüğün, acağız kelamına göre,

Şimdiye kadar mecburî din dersleri konmasının gerekçesi, daha çok; dinini öğrenmek isteyen islâm çocuklarına bu imkânı vermek, islâm çocuklarını, hurafeciliğe dayanan din eğitiminden kurtarıp, dinin saf metafizik unsurlarına göre onlara bilgi vermektir. Şimdi, sayın hocamızın belirttiği bir maksat daha ortaya çıkmış oluyor: Allah korkusu telkin ederek, beşerî ahlâkı, Tanrısal korkuya dayatmak... Modern psikoloji esaslarına dayanan modern pedagoji, Tanrısal korku temasına dayanmadan beşerî ahlâk ve terbiye kurmaktan bu kadar uzakta olmasa gerektir.

Buraya kadar yapılan açıklamadan anlaşılana şudur: Yeni Anayasa, düşünce ve kanaat hürriyetlerini koymaktadır; garanti etmektedir; belirtilmesini mahfuz tutmaktadır. Ayrıca, ceza mevzuatı ile beraber, dinin politik maksatlarla istismarını önlemektedir. Din ve vicdan hürriyetinin gerçekleşmesi imkânı, aynı zamanda onun sınırlarını da söz konusu eder. Bu sınırlarda: dinî fiil ve hareketlerin maksatları, bu fiil ve hareketlerin çevre için zararlı olup olmamasıdır. Din ve vicdan hürriyetinin, bu sınırlar içinde kalmasını sağlamak için, Devlet, menfi müdahalelerde -yani durdurucu müdahalelerde bulunabilir. Bu husustaki müdahalelerin sâikleri de şunlardır: Devletin güvenliğini korumak, Devlet hayatındaki nizamı korumak... Devlet, bunları korumak için menfi müdahalelerde bulunabilir. Fakat ayrıca, Devlet, din ve vicdan hürriyetleri alanına müsbet müdahalelerde de bulunabilir: Ruhanî ihtiyaçları tatmin için, dini bir âemme hizmeti gibi ele alıp müsbet icralarda bulunur. Devlet dinî hükümleri, zamanın çeşitli ihtiyaçlarına intibak vetiresinde, tekâmül ettirici bir rol de oynar. Bu cümleden olmak üzere, mecburî din dersleri müsbet bir safha teşkil eder.

Sayın hocamızın mütalâalarına şu noktalarda katılmadığımızı da açıklamış bulunuyoruz: Bize göre: Anayasanın «Devletin ...temel düzenini ...din kurallarına dayandırma» yasağı ve gerçek lâiklik anlayışı açısından hareket ettiğimiz zaman; menşeyi dinden alan bir kaidenin, Devlet otoritesi tarafından da kabulünü zorlamaya matuf faaliyet, pekâlâ, temel düzeni dine dayatma teşkil eder. Keza, sosyal ve hukukî düzeni din prensiplerine göre tenkid ederek, devleti bu din prensiplerinden gelen ışıklarla aydınlatıp uyarmak, Devleti din prensiplerine göre hareket ettirmeye matuf faaliyet

dırmak teşkil eder. Çan ve ezan, lâik toplumda, ancak sembolik bir anlamdadır; dinin icrasının zarurî ameliyesi değildir. Binaenaleyh, lâik toplumu, mahfuz tutmak zorunda olan Devlet, çan ve ezanın vüs'atini dar tutmak zorundadır. Nihayet; dini bir âmme hizmeti olarak telâkki etmek, hele din hükümlerinin gelişmesinde Devlete bir görev ve rol tanımak, büsbütün imkânsızdır.

Sayın hocamız; bazı hukuk kurallarından sonuçlar çıkarmağa uğraşarak söylediğimiz görüşlere varmıştır. Biz de lâikliğin gerçek anlamından hareket ederek, bu görüşler hakkında reddedici mü-talâlara vardık. Hareket noktamız olan bu gerçek lâiklik anlamını, şimdi, daha açık olarak, âdeta, doktrinal çizgileri ile belirterek, mütalâalarımızın müsbet temelini tesbit edeceğiz. Bu, Atatürk il-kelerinden en önemlilerinden birisinin izahını teşkil edecektir:

Lâiklik prensibi, Mustafa Kemal Atatürk ile beraber, topluma malolmuş bulunan bir prensiptir. Hattâ, lâiklik terimi de, kitle tarafından, onunla öğrenilmeğe başlanmıştır. Lâik Devlete, daha doğru bir ifade ile lâik topluma doğru gidişin, oldukça eski bir tarihi de vardır. Bizce, lâik hareket, Halife-Sultan iktidarının ilk defa beşerî bir kuvvete dayanmak ihtiyacını duyduğu 1807 lerden-beri, Türk toplumuna girmiştir. Tanzimat Fermanı, Tanrısal ikti-dara getirdiği beşerî sınır ile, toplumumuza lâik unsuru getirmiştir. 1876 Meşrutiyeti, Tanrısal iktidarın bu mahiyetini kaldıran ve iktidarı halk ile ortaklaştıran yönü ile lâik siyasi teşkilâta bir giriş teşkil etmiştir. 1908 İhtilâli; iktidarın ve toplumun lâiksizliğe edil-mesinin bir zaruret olduğunu kabul eden bir ihtilâl olmuştur. İş-te, bu gelişmenin son, kesin ve en büyük ameliyesi olarak, Musta-fa Kemal Atatürk ile de, lâik anlayış bütün yönleri ile zaferini ka-zanmıştır.

Bütün bu vetirenin anlamına nüfuz eden bir idrak ile lâiklik prensibini kavramakta başarı gösterebilirsek, hemen şunu farke-deriz ki; bu geniş, bu şamil, bu derin vetire içinde lâiklik anlamı, sadece «Din ile Devletin birbirinden ayrılması» şeklindeki pek ba-sit bir tarif ile belirtilemez. Din ile Devleti birbirinden şeklen ayırabilirsiniz: Bir hilâfet makamı bulundurmuyabilirsiniz. Bir Şey-hülislâmlık makamına ihtiyaç duymuyabilirsiniz. Hattâ, şariat hü-kümlerini uygulamaz, parlâmentonuzdan çıkardığınız kanunlara göre amel edebilirsiniz. Fakat, dinin, toplum hayatını, kişi hayatını kontrol etmesini önlemezseniz, lâikliğiniz noksan kalır. Bu noksa-

nış, kendini, her şeye ve sonunda siyasete de empoze eder. İşte, bunun içindir ki, gerçek lâiklik, Atatürk lâikliğidir. Ve o da, mahiyeti, ameliyeleri şundan ibarettir :

I — **Atatürk Lâikliğinin Tüm Mahiyeti:** Bir cümle ile özetlemek gerekirse, Atatürk lâikliği: ilâhî vasıflı, semavî mahiyetli, metafizik karakterli ve kaynaklı inançların, kurumların, kuruluşların, kişiyi, toplumu, yeryüzü kurumlarını, sevk ve idare etmesini, kontrol etmesini durdurmaktadır; bütün yeryüzü münasebetlerini, - kişiyi kendi ferdiyeti içindeki ve çevresindeki davranışlarında, kişiyi, aile çerçevesi içindeki davranışlarında, kişiyi bütün diğer meslekî, bedîî, ahlâkî kategoriler içindeki münasebetlerinde, nihayet, kişiyi, Devlet hayatı içindeki münasebetlerin - müsbet bilim, beşerî mevzuat ile çevrilmiş bir rasyonel düzen içinde tutmaktadır.

II — **Bu Lâikliğin Zarurî Kıldığı ameliyeler:** Görülüyor ki, lâiklik, beşerî açıdan söz konusu edilen bir rasyonalizasyondan ibarettir. Onun tüm mahiyetini belirtebilmek için, onu, bu mahiyeti içinde tam gerçekleştirebilmek için, bazı ameliyeleri ve bu ameliyelerden mürekkep bazı safhaları birbirinin zarurî tamamlayıcısı olarak tamamlamak gerekir. Bunlar da şunlardır :

1 - Siyasi iktidarın halka maledilmek üzere lâiksize edilerek rasyonalize edilmesi: Bu; siyasi iktidar vâkiası ile ilgili kurumlara dinin, dinîliğin, dinî kaynağın, dinî mahiyetin bertaraf edilmesi; siyasi kurumların, bu suretle, beşerî temeller üzerinde kurulmasının imkân içine alınmasıdır.

İşte, bu yüzdendir ki, Mustafa Kemal Atatürk lâiksizmi, ilk olarak saltanatı ve hilâfeti lâğvetmiştir. Bu, iktidarın sahipliğini dinî kaynaktan alma hususunda, iktidarın mahiyetini dinîlikten yırtmayı sağlayan bir rasyonalizasyon olmuştur. İktidar olayında ilâhî karakteri tamamile silmek ve onu, tamamiyle beşerîleştirebilmek için Meşihatın, Şeyhülislâmlığın, Evkaf ve Şer'îye Nezaretlerinin de siyasî - idarî organizasyondan dışarı çıkarılmaları gerekti ve bu ameliyeler yapılmıştır. Bu suretle, siyasî iktidar kaynağı, kuruluşu, icra mekanizması ile lâiksize edilmiştir.

2 — Yukarıda gösterilen ameliyenin sağlam temeller üzerine dayanabilmesi, için de, toplumun lâiksize edilmesi :

Bu da, kişi, grup, toplum münasebetlerinin, bilimsel, beşerî ve müsbet mevzuat ile düzenlenmesi ve bu suretle, dinin kontrolden kurtulmasıdır.

İşte bu yüzden ki, Mustafa Kemal Atatürk lâiksizmi, yukarıda gösterilen ameliyelerle yetinmemiş, sadece onların ifade ettiği «din ile Devletin birbirinden ayrılması» denen safhada kalmamış; bu ilk safhanın temeller üzerinde dayanabilmesinin de şartı olmak üzere, bizzat toplumu lâiksize etme hedefine yönelmiştir. Bunun gerektirdiği bir seri ameliyeyi, çekinmeden, ürkmeden cesaretle ele almıştır. Bunlar da şunlardır:

a - Lâik okul: Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile beraber, de, dinî kurum olan ve insan bilgisini, sadece din açısından inceliyen, geliştiren ve genişletmeğe uğraşan ve bununla da yetinen medrese eğitimi kaldırılmıştır. Onun yerinde de, artık tek okul vardır ve bu tek okul da, gittikçe lâiksize olacaktır.

b - Lâik nikâh ve lâik aile : Bu da, kişiyi, kendi ferdiyetinin ve çevresinin en büyük, en önemli kategorilerinden olan bir ortam içindeki davranışlarında dinin egemenliği ve kontrolü altında yaşamaktan kurtarmış, onun, bu ortam içindeki davranışlarını, bilimsel ve beşerî esaslara dayanan mevzuat ile düzenlemiş ve müeyyidelendirmiştir.

c - Lâik adliye, mahkeme birliği : Bu da toplum yaşayışının temeli olan bir fonksiyonda, insan hayatını çeviren en önemli bir faaliyette, semavî, metafizik unsurların yerine, mahzû aklın, derin hayatî deneyin mahsulü olan beşerî, müsbet mevzuatı hâkim kılmadır.

d - Lâik alfabe, rakam, saat, ölçüleri: Bunların, birer şekilden ibaret olduğunu hâlâ ileri sirenler vardır. Yahut, bunları münasebetlerin milletlerarası plânda pek geliştirdiği bir çağda, maddî ve hesabî kolaylıkları dolayısıyla yapılmış ameliyeler olduğunu söyleyenler vardır. Birinci görüş sakat; ikinci görüş pek noksandır. Yani her ikisi de gerçeği anlatmaktan uzaktır. Bunlar, aslında, ne birer şekilden ibarettir; ne de birer maddî kolaylıktan ibarettir. Bunlar, günlük yaşayışın, alelâde münasebetler dünyasında bile, göğü Tanrısal renk gösteren tesirlerden uzak tutulup, beşerî aklı, deneye, müsbet bilim ve mevzuata sahip lâik batılı hayata intibak ettirilmesinin, yâni lâik siyasî hayatın temeli olan lâik topluma varmanın ameliyeleridir.

e - Lâik kılık : Netekim, lâik kılık kabulü de; basit bir suret ve şekil değiştirmesi değildir; İnsanı, nikâhından ve alfabesinden başka, kılık kıyafetinde de tesiri altına alıp kontrol eden dinin nü-

3 - Toplumun lâiksize edilebilmesi için de, onun kurucu unsuru olan insanın lâiksize edilmesi :

Bu da, itikat, ibadet hakkının, hürriyetinin, dileğinin, ihtiyacının, kendi gerçek alanına, yâni tamamiyle ferdî vicdanlı alanına ırcasını gerektirici bir ameliye teşkil eder ki:

a) Önce; tekke ve zaviyelerin; hacılığın, hocalığın, ağalığın, şeyhliğin, müridliğin kaldırılarak, tarikatların ilga edilerek, kişinin, bu kurumların dinsel etkisinden kurtulmasını gerektirir.

b) Ondan sonra da, dinî tören ve ibadetlerin, ancak ve ancak, camiye, kiliseye, havraya hasredilip; gösteri halinde sokağa, tarikat halinde meskenin harîmine sirayetinin önlenmesini istilzam eder.

İşte, gerçek lâiklik; sadece din ve devlet işlerinin, birbirlerinden şekli olarak ayrılmasını aşan, toplum ve kişi hayatının derinliklerinde de dinsel etkiyi ve kontrolü kaldıran bir anlayıştan ibarettir. Böyle bir telkinin istilzamları da, Atatürk lâikliğini teşkil eden yukarıki ameliyeler içinde kendini göstermektedir. Anayasamız, gerçek anlamında lâiklik telâkkisine sahip ise - ki öyle olmak gerekir - din ve vicdan hürriyetlerinin sınırlarını ve Devletin hem menfi, hem de müsbet icralarla bu hürriyetler alanına müdahale ve tesir getirmesini, bu son sayfalarda açıklamaya teşebbüs ettiğimiz unsurlara göre mütalâa etmek de gerekir.